

Μακεδονικά

Τόμ. 31, Αρ. 1 (1998)

Stephan Westphalen, Die Odalar Camii in Istanbul. Architektur und Malerei einer mittelbyzantinischen Kirche

Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.143](https://doi.org/10.12681/makedonika.143)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βοκοτόπουλος Π. Λ. (1998). Stephan Westphalen, Die Odalar Camii in Istanbul. Architektur und Malerei einer mittelbyzantinischen Kirche. *Μακεδονικά*, 31(1), 429–432. <https://doi.org/10.12681/makedonika.143>

Stephan Westphalen, *Die Odalar Camii in Istanbul. Architektur und Malerei einer mittelbyzantinischen Kirche* (Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 42), Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen 1998, XIV + 162 σελ., 40 πίνακες, 4^ο.

Μεταξύ τών πολλών μεσαιωνικών εκκλησιών τής Κωνσταντινουπόλεως πού υπέστησαν επανειλημμένες μετασκευές, άλλαξαν χρήση και έχουν σήμερα σχεδόν τελείως εξαφανισθεί, καταλέγεται ὁ γνωστός μέ τήν τουρκική ὄνομασία 'Ονταλάρ τζαμί ναός. Βρίσκεται στό βορειοδυτικό τμήμα τής πόλεως, κοντά στήν Μονή τής Χώρας, καί ἐρειπώθηκε κατά τήν μεγάλη πυρκαϊά πού κατέστρεψε τήν συνοικία αὐτή τό 1919. Γνωστό εἶναι ὅτι παραχωρήθηκε στούς δομνικανούς τό 1475, ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στήν περιοχή Γενουάτες πρόσφυγες ἀπό τήν Κριμαία, καί ὅτι μετετράπη σέ μουσουλμανικό τέμενος τό 1640. Ὅπως καί ἄλλοι βυζαντινοί ναοί τής Βασιλεύουσας, ἔγινε γιά πρώτη φορά γνωστός ἀπό τό βιβλίον τοῦ Πασπάτη *Βυζαντιναί Μελέται* (1877). Ἀπό τότε μνημονεύεται ἀρκετά συχνά στήν βιβλιογραφία καί προτάθηκε ἡ ταύτισή του μέ διάφορα μνημεῖα πού ἀναφέρουν οἱ πηγές, ἔλειπε ὁμως μία συστηματική δημοσίευση καί ἀξιολόγηση τής ἀρχιτεκτονικῆς, τών τοιχογραφιῶν καί τών γλυπτῶν του, παρά τήν ἀνασκαφή πού διενήργησε τό 1934-1935 ὁ Ἑλβετός κλασικός ἀρχαιολόγος Paul Schazmann (1871-1946) καί τά δύο ἀρθρα πού ἐδημοσίευσε. Τό κενό αὐτό ἐρχεται νά καλύψει, βασιζόμενος κυρίως στά κατάλοιπα τοῦ Schazmann, ὁ κ. Stephan Westphalen. Τό βιβλίον του βασίζεται στήν διδακτορική του διατριβή, πού ὑποστηρίχθηκε τό 1995 στό Πανεπιστήμιον τοῦ Freiburg im Breisgau.

Μετά τόν Πρόλογον καί τόν Κατάλογον συντομογραφιῶν (σσ. IX-XIII) ἀκολουθεῖ Εἰσαγωγή, ὅπου ἐκτίθενται ἡ ἱστορία τοῦ μνημείου καί οἱ σχετικές ἐρευνες, σχολιάζεται ἡ προσφορά τοῦ Schazmann καί δημοσιεύονται 38 σκαριφήματά του (σσ. 1-21). Τό Πρῶτον Μέρος ἀφορᾷ στήν ἀρχιτεκτονική. Περιγράφεται πρῶτα καί σχολιάζεται τό ἀρχικό κτήριο, ἡ κρύπτη καί ἡ ὑποδομή τοῦ δεύτερου ναοῦ (σσ. 23-47), καί ἀκολουθοῦν λεπτομερεστάτη περιγραφή τοῦ ναοῦ αὐτοῦ (σσ. 48-65), διαπραγμάτευση τῶν τυπολογικῶν χαρακτηριστικῶν καί τής τοιχοποιίας του (σσ. 65-83) καί χρονολόγησή του (σσ. 65-66). Τό Δεύτερον Μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένο στήν ζωγραφική. Ἐξετάζονται διαδοχικά οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ (σσ. 85-106), τῆς κρύπτῃς του (σσ. 106-110), τῆς δεύτερης ἐκκλησίας (σσ. 110-135) καί τῶν τάφων τῆς ὑποδομῆς (σσ. 135-140). Σέ Παράρτημα περιγράφονται τά γλυπτά πού προέρχονται ἀπό τό 'Ονταλάρ (σσ. 141-150). Στίς σσ. 151-155 ἀναγράφονται τά σχέδια τῶν καταλοίπων τοῦ Schazmann (λεῖψωμα μέ 75 σχέδια καί 31 μονόφυλλα), καί ἀκολουθεῖ στίς σσ. 155-159 κατάλογος 108 φωτογραφιῶν τοῦ κτηρίου, τῶν τοιχογραφιῶν καί τῶν γλυπτῶν πού εἶχε στήν διάθεσή του ὁ συγγρ., χωρίς δυστυχῶς νά συσχετίζονται μέ τίς φωτογραφίες πού δημοσιεύονται στό βιβλίον. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι δέν μπόρεσε νά συμβουλευθεῖ τό Φωτογραφικό Ἀρχεῖον τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστήλωσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πού φυλάσσεται στό ἐκεῖ Ἀρχαιολογικό Μουσεῖον. Τό κείμενον τελειώνει μέ Ἐπιτηρίδι τῶν κυρίων ὀνομάτων στίς σσ. 160-162. Ἡ πλοῦσια εἰκονογράφηση ἀποτελεῖται ἀπό 68 φωτογραφίες καί σχέδια ἐντός κειμένου καί ἀπό 40 πίνακες.

Ἀπό τόν ἀρχικό ναό σώζονται τό τριμερές Ἱερό Βῆμα καί τό ἀνατολικό τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ, πού εἶχε πλάτος 11,65 μ. Ἡ κεντρική ἀψίδα εἶναι πεντάπλευρη, ἐνῶ οἱ πλάγιες ἦταν πιθανότατα τρίπλευρες καί ἐξεῖχαν περισσότερο. Ὁ βόρειος τοίχος τῆς προθέσεως ἐξεῖχε, ὅπως συμβαίνει λ.χ. στήν Κοίμησι τῆς Νικαίας. Τόν νότιο τοῖχο τοῦ διακονικοῦ καί τήν συνεχόμενη πλευρά τῆς νότιας ἀψίδας διαφθρώνουν τυφλά ἀψιδώματα. Στόν κυρίως ναό σώζονται τά ἀνατολικά τμήματα δύο πεσοῶν καί ἰσοπλατεῖς πρὸς τοὺς πεσοῦς αὐτοὺς παραστάδες, πού ἐξεῖχουν ἀπὸ τό μέτωπο τῶν τοίχων οἱ ὅποιοι χωρίζουν τό ἱερό ἀπὸ τά παραβήματα. Τό κτίσμα αὐτό ἦταν πιθανῶς κατὰ τόν συγγρ. τρίκλιτη βασιλική τοῦ 9ου ἢ 10ου αἰ. (οἱ ἀρχαιότερες τοιχογραφίες τοῦ ἱεροῦ, πού τοποθετοῦνται γύρω στό 1000, παρέχουν ἕναν *terminus ante quem*). Κάτω ἀπὸ τό Ἱερό Βῆμα καί τό διακονικό ὁ Schazmann ἀπεκάλυψε δύο συγκοινωνοῦντα ἀψιδωτά δωμάτια τά ὅποια, σύμφωνα μέ τίς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις, δέν εἶχαν νεκρικό χαρακτήρα.

Τό ἀρχικό κτίσμα χρησιμοποιήθηκε τόν 12ο αἰῶνα ὡς ὑποθεμελίωση γιά ἕναν σύνθετο τετρακίονιο σταυροειδή ἐγγεγραμμένο ναό μέ νάρθηκα, στενωτέρο κατὰ 0,85 μ. περίπου ἀπὸ τόν ἀρχικό, τοῦ ὁποῦ οἰκάτω κατὰ μήκος ἄξων εἶχε μετατοπισθεῖ βορειότερα κατὰ μισό περίπου μέτρο, καί πλαισιωνόταν ἀπὸ προσκίσματα στήν βόρεια καί νότια πλευρά. Στό ἐσωτερικό τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου κτίσθηκαν τοῖχοι γιά νά φέρουν τά ὑπερκείμενα φορτία καί σχηματίσθηκαν ἔτσι μικροί θολοσκεπεῖς χώροι, πού ἐπικοινωνοῦσαν μεταξύ τους. Μερικοί χρησιμοποιήθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς χώροι ταφῆς ἢ δεξαμενές. Στά τόξα τῶν διόδων χρησιμοποιήθηκε ἡ τεχνική τῆς κρυμμένης πλίνθου.

Συγκρίνοντας τό ὄνταλόρ μέ ἄλλους ναοὺς τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ συγγρ. διαπιστώνει ὅτι ἀνήκει σέ μίαν ομάδα ναῶν τοῦ 12ου αἰ., στήν ὁποία περιλαμβάνει τήν Κοσμοσώτειρα τῶν Φερρών καί τόν ἅγιο Παντελεήμονα τοῦ Νέρεξι, ὅπου τά παραθύρα τῆς βόρειας καί νότιας πλευρᾶς εἶναι σχετικῶς στενά καί τοποθετημένα ψηλότερα ἀπὸ ὅ,τι συνήθως. Ἡ κεντρική ἀψίδα ἦταν πολυγωνική —πεντάπλευρη ἢ ἐπτάπλευρη—, ἡ βόρεια καί πιθανώτατα καί ἡ νότια τρίπλευρη. Στούς πλάγιους τοίχους τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγονται οἱ συνήθεις στήν Κωνσταντινούπολη κόγχες. Ἡ πρόθεση εἶχε ἐπιμήκεις ἀναλογίες, ἐνῶ τόν 10ο καί τόν 11ο αἰ. τά παραβήματα τῶν κωνσταντινουπολιτικῶν ναῶν εἶναι τετράγωνα. Γιά λόγους πού ἔχουν σχέση μέ τό ἀρχικό κτίσμα, ὁ χώρος νοτίως τοῦ κυρίως ἱεροῦ εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τήν πρόθεση καί ἐξεῖχε στά νότια καί ἀνατολικά. Ἀπὸ σωζόμενα στοιχεία συνάγεται ὅτι ἐκαλύπτετο ἀπὸ τροῦλλο ἢ φουρνικό. Ὁ συγγρ. τό παραλληλίζει μεταξύ ἄλλων μέ τά παραβήματα τῆς Κοσμοσώτειρας καί τοῦ Νέρεξι, χωρίς ὥστόσο ν' ἀναφέρει ὅτι πρόκειται ἐκεῖ γιά πεντάτρουλλους ναοὺς. Δέν ἀποκλείεται νά ἐπρόκειτο γιά παρεκκλήσιο καί ὄχι γιά διακονικό. Ὁ νάρθηκας, πού εἶναι τετραμερής, ἐπιτείνεται περισσότερο στόν κυρίως ναό καί τήν βόρεια στοά. Ὅπως καί σέ ἄλλα κωνσταντινουπολιτικά μνημεῖα τοῦ 12ου αἰ. οἱ στενές πλευρές του εἶναι εὐθύγραμμες, ἐνῶ σέ ἀρχαιότερους ναοὺς σκηματίζονται συχνά ἐξέδρες. Ὁ συγγρ. δέν ἀποκλείει τήν ὑπαρξή κατιχομένων πάνω ἀπὸ τόν νάρθηκα. Ἡ ἄβαθῆς κόγχη πάνω ἀπὸ τήν βασιλεῖα πύλη θά ἐκσμεῖται μέ τοιχογραφία καί ὄχι μέ εἰκόνα, ὅπως διαβάζομε στίς σσ. 76 καί 110. Ἡ βόρεια στοά ἦταν πιθανώτατα ἀνοικτή στ' ἀνατολικά, ὅπου θά ὑπῆρχε μιά σκάλα λόγω τῆς κατοφρέρας τοῦ ἐδάφους. Νότια στοά δέν σώζεται, ἡ ὑπαρξή της ὁμως τεκμαίρεται ἀπὸ τήν ὑποδομή.

Ἡ ἀνωδομή τοῦ δευτέρου ναοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐναλλαγὴ ζωνῶν χοντροπελεκημένων λίθων τοποθετημένων σέ ἄφθονο κονίαμα, καί διπλῶν ἕως τετραπλῶν σειρῶν

πλίνθων, ανάμεσα στις οποίες μεσολαβούν λεπτότερα τούβλα καλυμμένα από τό κονίαμα. Τίς σειρές τῶν λίθων καί τῶν ἐμφανῶν πλίνθων τονίζουν ἐγχάρακτες γραμμές, πού στίς ζῶνες τῶν λίθων μμοῦνται συχνά πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Ἀμιγρῶς πλινθοδομή ἀπαντᾷ στήν θολοδομία. Σχετικά μέ τήν τεχνική τῆς ὑποχωρημένης πλίνθου διατυπώνεται ἡ ἀποψη ὅτι, ἐκτός τῶν αἰσθητικῶν, τήν ἐπέβαλαν καί οἰκονομικοί λόγοι, ἐπειδή τά μὴ ὁρατά τούβλα τῶν ἐνδιαμέσων στρώσεων θά ἦταν δευτέρας διαλογῆς ἢ θά προέρχονταν ἀπό κατεδαφίσεις, ὅπως ἄλλωστε καί μέρος τῶν λίθων (σ. 79). Ἡ τοιχοποιία τοῦ Ὀντάλαρ παραλληλίζεται μέ τῆς Κοσμοσωτείρας τῶν Φερρών (1152) καί τοῦ Ἁγίου Ἀβερκίου στούς Ἐλεγκοῦς τῆς Βιθυνίας (1162). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἡ πλαισίωση τῶν παραθύρων μέ καμπύλες πλίνθους καί τά κᾶβητα πλίνθινα τριγωνικά στοιχεῖα πού σώζονται στήν βόρεια πλευρά (σ. 83, εἰκ. 47). Ὅσον ἀφορᾷ στό πρόγματο ἀσυνήθιστο πρῶτο στοιχεῖο, τοῦ ὁποῖου ἓνα μόνο παράλληλο προσάγει ὁ συγγρ., στόν Ἅγιο Γεώργιο τῶν Μαγγάνων, ἀπαντᾷ ἐπίσης στό τέλος τοῦ 11ου αἰ. στόν κοιμητηριακό ναό τοῦ Βαδκονο, ὅπου τά πλαίσια τῶν παραθύρων εἶναι πῶρινα (A. Grabar, «Les églises sépulcrales bulgares», *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare* I (1921-1922) εἰκ. 89. K. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Σόφια 1974, εἰκ. 242) καί ἀργότερα στόν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Μονῆς Πολοδσκο στήν Βόρεια Μακεδονία, ὅπου τά καμπύλα τούβλα ἐναλλάσσονται στό τύμπανο τοῦ νοτίου σκέλους μέ ἀποτρογγυλεμένους λίθους (Γ. Βελῆνης, *Ἐρμηνεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στή βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, πίν. 30).

Οἱ τοιχογραφίες ἀνήκουν σέ διάφορες φάσεις. Στό Ἱερό Βῆμα τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ βρέθηκαν κατά τήν ἀνασκαφή δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Στό ἀρχαιότερο, πού ὁ συγγρ. συσχετίζει μέ τίς τοιχογραφίες τῆς κρύπτης τοῦ Ὁσίου Λουκά καί χρονολογεῖ ἐνδεικτικά περί τό 1000, ἀνήκουν τό κάτω μέρος ἱεράρχου καί τέσσερις ἀπόστολοι ἀπό παράσταση τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Πιθανότερο μοῦ φαίνεται νά ἦταν ὁ ἱεράρχης μετωπικός, παρά στραμμένος πρὸς Ἀνατολάς. Σέ νεότερο στρῶμα, πού ὁ συγγρ. τοποθετεῖ στά μέσα τοῦ 11ου αἰ., ἀνήκουν τμήματα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων στούς πλάγιους τοίχους καί ὁ ἅγιος Μερκούριος ὄρθιος, μέ στρατιωτική ἐνδυμασία. Στό ἀνατολικό τμήμα τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκαν τέσσερις ἀταύτιστες μορφές ἀσκητῶν καί παράσταση τοῦ Προδρόμου. Διατηροῦνται ἀποσπασματικά καί κρατοῦν ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια μέ δυσζυμβλῆτες ἐπιγραφές, πού ὁ συγγρ. δέν μπόρεσε νά ταυτίσει, πλὴν τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Προδρόμου. Στό εἰλητάριο τοῦ πίν. 19.3 εἶναι γραμμένο τό ὕψ' ἀριθμὸν 4 ἀπόφθεγμα τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου (Ἀὐτὴ ἐστὶν ἡ μεγάλη ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου, ἵνα τό σφάλμα ἐαυτοῦ βάλῃ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καί προσδοκῆσθαι πειρασμὸν ἕως ἐσχάτης ἀναπνοῆς: Ἀποφθέγματα γερόντων, ἐκδ. Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 44): συνειπῶς ὁ εἰκονιζόμενος ἀσκητῆς εἶναι ὁ ἅγιος Ἀντώνιος. Στό τεταρτοσφαῖριο τῆς ἀψίδας τῆς κρύπτης σώζεται σέ πολὺ κακὴ κατάσταση παράσταση τῆς Θεοτόκου ἐνθρόνου Βρεφοκρατοῦσῆς μεταξύ δύο ἀγγέλων πού κρατοῦν λάβαρα. Ὁ ἀριστερός κρατεῖ καί σφαῖρα. Στούς τοίχους τῆς κρύπτης εἰκονιζόταν πλῆθος ἀγγέλων, στραμμένων πρὸς τὴν ἀψίδα. Ὁ Schazmann εἶχε χρονολογήσει τὸν διάκοσμο αὐτὸν στόν 7ο αἰ. Ὁ κ. Westphalen κατεβάζει τὴν χρονολόγησιν στόν 10ο-11ο αἰ.

Ὁ ναός τοῦ 12ου αἰ. ἐκοσμεῖτο μέ τοιχογραφίες, πού ἦσαν ὁρατές μέχρι τὴν μετατροπὴ του σέ τέμενος, καί μέ ψηφιδωτά, ἀν κρίνει κανεῖς ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ ψηφιδῶν πού ἀπέδωσε ἡ ἀνασκαφή. Λείψανα τοιχογραφιῶν, πού ἔχουν σήμερα καταστραφεί, ὑπῆρχαν μόνο στό διακονικό ἢ παρεκκλήσιο νοτίως τοῦ κυρίως ἱεροῦ, πού δέν εἶχε ἐνοσματωθεῖ στό τζαμί. Ἡ διακόσμηση περιελάμβανε τρεῖς ζῶνες: μίμηση

ὀρθομαμαρτώσεως, ὀλόσωμους ἁγίους στραμμένους πρὸς τὴν ἀψίδα καὶ σπηνές τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου. Ὁ συγγρ. τὴν συσχετίζει μὲ ὑστεροκομνηνεῖα ἔργα, ὅπως οἱ τοιχογραφίες τοῦ Νέρεξι καὶ οἱ μικρογραφίες τοῦ σιναΐτικοῦ κώδικος 221 καὶ τὴν τοποθετεῖ στό τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ., ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ δευτέρου ναοῦ.

Πάνω ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς ὑποδομῆς τοῦ δευτέρου ναοῦ βρέθηκαν λείψανα τοιχογραφῶν ποῦ χρονολογοῦνται μεταξὺ τῆς ἀνεγέρσεώς του καὶ τῆς Ἀλώσεως: Τρίμορφο μὲ ἀγγέλους, ὁ Χριστὸς καὶ ἓνας ἱεράρχης, ὁ ἐνθρονος Χριστὸς μεταξὺ τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ καὶ πιθανῶς ὁ Προδρόμος. Στὴν δυσανάγνωστη ἐπιγραφή τῆς δευτέρας συνθέσεως (σ. 137) διαβάζω ΔΟΥΛΥC ἀντὶ ΔΟΥΛΙC καὶ ΚΥΡCΑΜΙ ἀντὶ ΚΥΡCΑΛΙ.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ γλυπτά ποῦ περιγράφονται στό Παράρτημα ἔχουν χαθεῖ. Βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφή τοῦ μνημείου ἢ στὴν γειτονία του· μερικά εἶχαν ἀποδοθεῖ στόν ναό τῆς Ἁγίας Εὐφημίας.

Διάφορα χαρακτηριστικά τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ κτηρίου — ἡ ἐπιμήκης πρόθεση, ἡ μορφή καὶ ἡ διάταξη τῶν παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἡ τοιχοποιία — ὀδηγοῦν σέ χρονολόγησι γύρω στά μέσα τοῦ 12ου αἰ. Τό πλησιέστερο πρὸς τό ὄνταλό μνημεῖο εἶναι ἡ Κοσμοσώτεια τῶν Φερρῶν. Σέ συνδυασμὸ μὲ τίς ὑστεροκομνηνεῖες τοιχογραφίες τοῦ διακονικοῦ, ὁ κ. Westphalen τό χρονολογεῖ στό τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ.

Τό βιβλίον τοῦ κ. Westphalen εἶναι μιά πολύ εὐπρόσδεκτη προσθήκη στὴν βιβλιογραφία γιά τὰ μεσοβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Βασιλεύουσας. Ὁ συγγρ. ἔχει πολύ καλή γνώση τῆς βιβλιογραφίας καὶ ἡ διαπραγμάτευση εἶναι συνήθως ἐξαντλητική καὶ πειστική. Ἡ παρουσίαση εἶναι πολύ ἐπιμελημένη, ὅπως καὶ στίς ἄλλες μονογραφίες τῆς ἴδιας σειρᾶς, ἡ ἐκτύπωση τῶν φωτογραφιῶν ἀψογή. Τυπογραφικά λάθη ὑπάρχουν λίγα, κυρίως στίς γαλλικῆς λέξεις. Στὴν σμμ. 171 διάβαζε latinité ἀντὶ γιά latinité, στὴν σμμ. 303 Descouedres ἀντὶ γιά Descouedres, στὴν σμμ. 447 Monastère καὶ Météores ἀντὶ γιά Monastere καὶ Meteores, στὴν σμμ. 570 épaule ἀντὶ ἐpule, στὴν σμμ. 576 inscription ἀντὶ inscripction, στὴν σ. 143 ἀριθ. 5 Pralong ἀντὶ Prolong. Στὴν σμμ. 351 ἀντὶ γιά Černigon διάβαζε Černigon, στὴν σμμ. 364 καὶ στὴν σ. 160 ἀντὶ Staunτου διάβαζε Staurου ἢ Stavrou, στίς σσ. 123 καὶ 162 Sušica ἀντὶ Sušica, στὴν σ. 127 ἀριθ. 34 Vorwürfe ἀντὶ γιά Vonwürfe, στὴν σ. 140 Loros ἀντὶ Lorors.

Ἄς εὐχηθῶμε νά βρεθοῦν καὶ ἄλλοι βυζαντινολόγοι ποῦ νά ἐκμεταλλευθοῦν τὰ κατάλοιπα παλαιότερων ἐρευνητῶν μὲ τὴν ἴδια ἐπιμέλεια καὶ πληρότητα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Δημ. Α. Παπάξης, *Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου (Σκήτη) Βεροίας*, ἐκδ. Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βεροίας καὶ Ναούσης, ἀρ. 26, Βέροια 1995, σσ. 246.

Ὁ κ. Δ. Παπάξης εἶναι ἐκπαιδευτικός, ἀλλὰ τό πάθος του γιά τὴ μελέτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Μακεδονίας τόν ὀδήγησε στὴν ἐρευνα συναφῶν θεμάτων, καρπὸς τῶν ὁποίων εἶναι αὐτοτελεῖς ἢ δημοσιευμένες μελέτες σέ ἐπιστημονικά περιοδικά. Θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ τό βιβλίον του γιά τὴν ἱστορία τῆς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου Βεροίας, τό ὅποιο προλογίζει ὁ σεβασμιώτατος μητροπολίτης Βεροίας καὶ